

Subsistir o viure: economia d'especialització en la vinya a la Catalunya romana

Discurs de recepció de Marta Prevosti i Monclús com a membre numerària de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 16 de juny de 2022

Institut
d'Estudis
Catalans

SECCIÓ
HISTÒRICO-
ARQUEOLÒGICA

Subsistir o viure: economia
d'especialització en la vinya
a la Catalunya romana

Subsistir o viure: economia d'especialització en la vinya a la Catalunya romana

Discurs de recepció de Marta Prevosti i Monclús com a membre numerària de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 16 de juny de 2022

Barcelona, 2022

Institut
d'Estudis
Catalans

SECCIÓ
HISTÒRICO-
ARQUEOLÒGICA

Prevosti, Marta, autor

Subsistir o viure : economia d'especialització en la vinya a la Catalunya romana. — Primera edició

Bibliografia

ISBN 9788499656557

I. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica. II. Títol

1. Viticultura — Catalunya — Història — Fins al 1500

2. Catalunya — Història — 218 aC-415 dC, Període romà

634.8(460.23)"-0218/0414"

94(460.23)"-0218/0414"

© Marta Prevosti i Monclús

© 2022, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: juny del 2022

Text revisat lingüísticament per la Unitat d'Edició del Servei Editorial de l'IEC

Disseny de la coberta: Azcunce | Ventura

Compost per la Unitat de Producció del Servei Editorial de l'IEC

Imprès a Service Point FML, SA

ISBN: 978-84-9965-655-7

Dipòsit Legal: B 11364-2022

DOI: 10.2436/10.1000.07.1

Aquesta obra és d'ús lliure, però està sotmesa a les condicions de la llicència pública de Creative Commons. Es pot reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada. Es pot trobar una còpia completa dels termes d'aquesta llicència a l'adreça: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>.

I see in the future what I've seen in the past.
Frank HERBERT, *Dune*, 1965

PLANTEJAMENT

Em plau encetar el plantejament d'aquest discurs amb la lectura d'un fragment del text escrit el 2019 per Jordi Maluquer de Motes, gran especialista d'història econòmica i de demografia, per a un projecte que ens disposàvem a fer conjuntament, per bé que no va tirar endavant:

Catalunya és «una cruïlla de rutes i un gresol on s'han fos pobles i cultures», escrivia l'any 1982 el geòleg i geògraf Lluís Solé Sabarís (*Història de Catalunya*, dirigida per Joaquim Nadal Farreras i Philippe Wolff, Barcelona i Toulouse, Oikos-Tau i Privat), amb una afirmació ben fàcil de compartir que es refereix a la intensitat de la projecció internacional de Catalunya i a la continuïtat de les relacions humanes, culturals i comercials amb la resta del món. En altres paraules, [Catalunya] ha estat sempre un espai de contactes i d'intercanvis entre Europa, el nord d'Àfrica i Orient; així com, més específicament, entre l'Europa centreoccidental i la península Ibèrica, però també, en èpoques més properes, amb Amèrica, Àsia i Oceania. Ha estat també, consegüentment, una economia oberta i una societat integradora i plural.

Les característiques del territori [català] han dificultat des de sempre la producció a gran escala d'aquells cereals —blat, arròs, blat de moro— que han estat la base alimentària dels éssers humans. Això ha suposat un impediment gairebé insalvable a l'existència d'una economia de subsistència, basada en l'autosuficiència. En èpoques de relacions exteriors molt modestes, les dificultats per a l'alimentació solament permetien sobreviure a una població força limitada. El nombre d'habitants del Principat era molt baix: per exemple, als anys 1447 o 1553, la densitat de població era tan sols de 7,0 i 8,4 habitants per km². És a dir, menys de 300.000 habitants a tot el Principat.

En canvi, les condicions de sòl i clima són excel·lents per als conreus arbustius. La vinya, el primer de tots. Però també l'olivera, així com altres arbres que produeixen fruita seca i fruita dolça. Ja en època romana, i tal vegada encara abans, la producció i exportació de vi i d'altres productes varen assolir un paper estratègic. Per definició, un sistema agrari pobre en aliments bàsics i ric en caldos i fruita és incompatible amb l'agricultura de subsistència.

Heus aquí un enfocament que, a partir de l'obra de Pierre Vilar, ha estat ben recurrent en la història econòmica de Catalunya. És també aquest plantejament vàlid per al període romà? Justament, el tema resulta rellevant perquè sembla que, ja en aquell període, es pot constatar aquesta realitat.

És prou conegut que a l'època romana l'àrea costanera de Catalunya, aleshores la costa nord-est de la *Provincia Hispania Citerior Tarraconensis*, va protagonitzar un desenvolupament agrícola basat en la viticultura i unes exportacions de vi de gran abast (figura 1). Des dels estudis pioners de Ricard Pascual als anys setanta del segle xx, l'arqueologia ha anat traient a la llum els vestigis d'aquell important episodi d'història econòmica. El vi que es produïa a les àrees costaneres del país es va exportar intensament per l'occident de l'Imperi romà. Ara en tenim dades prou nombroses i, per tant, convindria avaluar adequadament què va representar dins del marc de la història econòmica de l'Imperi romà i dins de la història econòmica de Catalunya. Prendrem en consideració solament les dades de l'exportació del vi en el comerç d'ultramar o de llargues distàncies terrestres, ja que és el que resulta significatiu d'una economia en expansió. L'exportació queda registrada arqueològicament per la dispersió de les àmfores i pels vaixells enfonsats que transportaven el vi, o bé en àmfores o bé en *dolia*. No prendrem en consideració les dades arqueològiques de producció de vi, que no podem saber si estava destinat al consum local, al comerç regional o bé al comerç d'ultramar.

Plantejo aquest discurs d'ingrés a l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) com un exercici d'anàlisi —com un joc—, de comprovació de l'aplicació d'un seguit de paràmetres que ens ajudin a fer la valoració d'aquest episodi econòmic a la Catalunya romana. I per què uns paràmetres? Donat que no tenim xifres ni de la demografia,¹ ni del volum de producció, ni de la balança comercial, ni del PIB, ni

1. S'ha especulat sobre la possibilitat d'obtenir dades de demografia d'època romana, però les dificultats són grans (Martín i Oliveras *et al.*, 2020). Opino que són fiables les dades aproximatives que s'han calculat sobre el conjunt de l'Imperi romà a partir dels censos a què fan referència les fonts antigues, i alguns càlculs regionals de zones excepcionalment informades com Egipte. En canvi, resulta inviable fer càlculs fidels per a àrees concretes com és Catalunya, difícilment de conjunt, per bé que menys encara de l'evolució de la demografia al llarg del període romà, degut a la manca total d'informació escrita al respecte (vegeu Prevosti, 2010). Si tenim en compte les dificultats que la historiografia ha tingut per a un període molt més informat, com és l'època moderna, per al qual s'ha

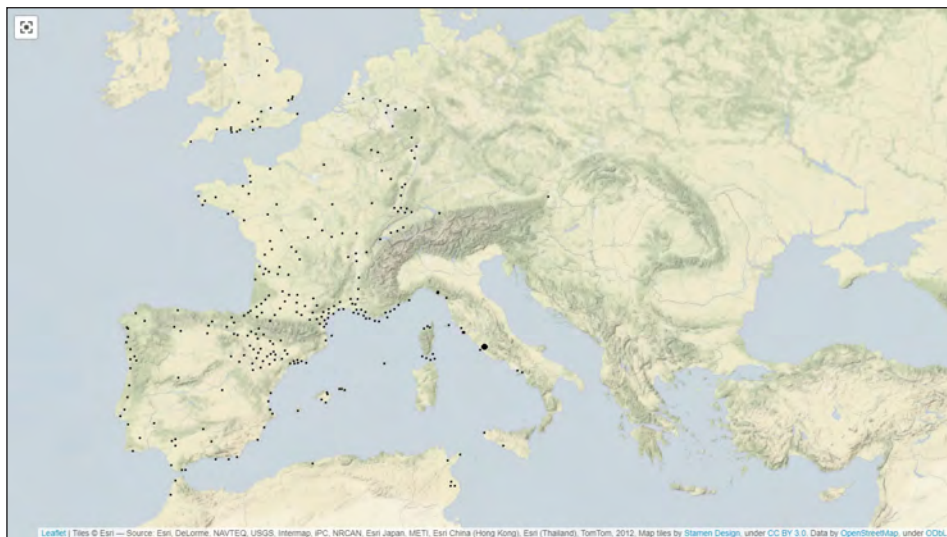

FIGURA 1. Dispersió de les exportacions de vi de l'àrea catalana a l'època romana. Mapa elaborat per l'autora, a partir de Miró (1988), Remesal i Revilla (1991), Revilla (1993), Beltran Lloris (2008), Gisbert (2008), Scillano (2008), Carr (2011), González Cesteros (2015), Carerras (2015) i Jàrrrega i Colom (2019).

del PIB *per capita*, cal buscar altres camins. Sí que tenim xifres relatives. En definitiva, l'arqueologia produeix una multitud de mostreigs de la realitat que indiquen tendències, però difícilment les xifres absolutes. Proposo, doncs, una aproximació basada en l'establiment de paràmetres plausibles per a una reconstrucció que ens apropi al creixement econòmic.

Com a referents per establir els paràmetres, en primer lloc escau examinar el model d'Ester Boserup (1965). Els seus estudis, ja clàssics, de les societats agràries anteriors a la industrialització proposen que l'increment demogràfic provoca pressió cap a la intensificació de l'agricultura, més que no pas a la inversa. En no tenir dades de l'evolució demogràfica, aquest és un fenomen que no podem comprovar per a l'època romana. L'autora també reflexiona sobre la distorsió que introdueix la força de treball servil i l'agricultura colonial. Ara bé, resulta rellevant la relació que estableix entre la intensificació de l'agricultura i la innovació tecnològica, la reducció dels guarets i la introducció de nous cultius.

demostrat que els censos del segle XVIII contenen unes taxes tan altes d'ocultacions que els fan inviables, i que van dur Josep Iglésias o Pierre Vilar a greus equivocacions (Ferrer, 2007 i 2021), es fa palès que per a l'etapa romana, sense censos ni cap informació demogràfica, no es pot pretendre arribar a cap aproximació servible de base per avaluar el creixement econòmic d'un període concret.

En segon lloc, proposem de centrar-nos en el cas concret de Catalunya i valorar els paràmetres fonamentals que han definit els autors que han estudiat el segon moment històric —del segle XVII al segle XVIII— en què ressorgeix el gran negoci del vi. Ens referim al període en què, de nou, les vinyes van anar-se estenent per tot el país, per produir els vins i aiguardents que es venien en el mercat internacional atlàntic, principalment del nord d'Europa, i també a Amèrica a partir del 1780. En aquella època, l'agricultura del país es va tornar a especialitzar en la vinya, i els guanys del comerç del vi i dels aiguardents són els que van permetre a algunes famílies pageses acumular capital i iniciar la industrialització, primer amb les manufactures d'indianes del segle XVIII, que constitueixen el veritable moviment d'arrencada de la industrialització de Catalunya,² i més tard amb la industrialització del segle XIX.

L'expansió de la Catalunya vinícola del segle XVIII, que va propiciar que s'estengués l'avenç econòmic a un ampli sector de la població, ha estat ben estudiada per diversos historiadors. Entre ells destaca Francesc Valls-Junyent (2016), que enuncia una sèrie de característiques: la creixent orientació mercantil, les línies d'especialització complementàries, l'increment de la renda disponible i una distribució relativament estesa de la renda, que permet participar en el negoci a un nombre ampli de la població. D'altra banda, Marc Badia-Miró i Enric Tello (2013 i 2014), a partir de dades de la província de Barcelona del segle XIX, construeixen un model centrat en factors interrelacionats consistents en les característiques agroecològiques favorables, la connexió amb el comerç atlàntic, la pressió demogràfica cap a la intensificació dels usos del sòl i l'evolució dels ingressos cap a la superació de desigualtats amb la plantació de la vinya. Nosaltres no el podem pas aplicar, perquè no tenim les xifres, tanmateix podem prendre com a referents aquestes característiques i examinar si es reproduïxen d'acord amb les tendències que indica l'arqueologia.

En tercer lloc, sempre m'ha semblat especialment interessant la comparació amb una altra àrea de l'Imperi romà, la província d'Àfrica, de la qual estem especialment ben informats, i on l'expansió econòmica fou de grans proporcions —força majors que les de l'àrea catalana— a partir del segle II dC i especialment en el període tardoimperial, fins al punt que s'ha parlat d'«African boom». Prenem, doncs, en consideració els paràmetres que hi identifica David J. Mattingly (1997),³ associats a les societats preindustrials, com són l'increment de la producció agrària,

2. Vegeu Vilar (1964-1968), Valls-Junyent (2004 i 2016), Colomé *et al.* (2010), Nadal (1991 i 2003), Nadal *et al.* (dir., 2012) i Badia-Miró i Tello (2013 i 2014). Giralt (2008) cita la historiografia fonamental sobre aquest tema prenent com a base les aportacions de Colomé, Ferrer, Garrabou, Giralt, Iglésias, Moreno, Nieto, Riera, Segarra, Serra, Tossas, Tribó, Valls i Vilar.

3. Matthew S. Hobson (2015), tot i acceptar la visió de D. J. Mattingly, prefereix parlar d'una economia socialment integrada, més que no pas d'expansió econòmica.

l'increment de la població rural, l'increment de les exportacions de productes primaris, els elevats nivells de les importacions de substitució, les unitats de producció d'escala major, l'emergència d'una societat involucrada en la presa de riscos, el càlcul econòmic, la innovació tecnològica i altres comportaments econòmics «racionals».

Així doncs, analitzem si aquestes situacions que descriuen aquest seguit de paràmetres s'acompliren a l'àrea costanera de la Catalunya romana.

CAPACITAT D'INVERSIÓ, EMERGÈNCIA D'UNA SOCIETAT INVOLUCRADA EN LA PRESA DE RISCOS, CREIXENT ORIENTACIÓ MERCANTIL, CÀLCUL ECONÒMIC I ALTRES COMPORTAMENTS «RACIONALS»

Resulta interessant observar que totes aquestes característiques cristal·litzen en el sistema de la vil·la. Tinguem present que a l'àrea catalana, el sistema de la vil·la comença a aparèixer en el segle I aC, i de forma estesa i sistemàtica a partir del regnat d'August, entorn del canvi d'era. Simptomàticament, les primeres vil·les varen aparèixer a les mateixes zones on s'inicià el cultiu de la vinya i l'elaboració de vins, que s'envasaven en àmfores per ser expedits en el comerç d'ultramar. La proliferació de la vinya indica prou clarament la capacitat d'inversió d'aquestes vil·les (figures 2 i 3). Les vinyes passen un mínim de cinc anys sense rendiments, des de la plantació dels ceps fins que comencen a produir vi. Però també requereixen treballadors amb coneixements tècnics per produir un bon vi. Necessiten instal·lacions de premsat, cellers, cups i tenalles per recollir i fermentar el most (que justament constitueixen els testimonis arqueològics). I encara, quan el vi està a punt, calen àmfores per envasar-lo. Per tant, hi ha una dependència de les indústries terrissaires. És a dir, que la vil·la dedicada a la vinya era una inversió que implicava disposar d'un capital important i, per tant, estava en mans de propietaris amb un cert nivell de riquesa. Però justament la dedicació delicada feia que les explotacions no prenguessin la forma de grans latifundis, sinó que fossin gestionades per una família pagesa i una colla de treballadors. Això, juntament amb la geografia pròpia del país, va fer que l'extensió de la finca de cada vil·la no arribés al latifundi, sinó que, com també indica la densitat de vil·les romanes que hem detectat a les zones productores de vi, dominessin les finques de tipus mitjà.

Però, què entenem per una *vil·la romana*? La vil·la romana, tal com la descriuen els agrònoms llatins, respon a una economia agropecuària d'inversió, en mans de les classes adinerades, encaminada a produir excedents per vendre al mercat local o d'ultramar. El terme *vil·la* incloïa la finca —el *fundus*—, la casa residencial —la *villa urbana*—, la *pars rustica* —la residència dels treballadors— i la *pars fructuaria* —els elements d'explotació i transformació agrària. Però també eren centres d'aprofitament i de transformació de recursos prou amplis per assumir sectors in-

dustrials manufacturers, com poden ser terrisseries, ferreries, vidrieres, tallers de producció de tèxtils, de cuir, etc. Implicava, doncs, disposar de la mà d'obra necessària, d'esclaus, lliberts o colons. La vocació productora de riquesa i d'excedents de les *villae* obligava a inserir-les dins d'infraestructures complexes i eficients, en què les comunicacions tenien un paper fonamental, que les comunitats ciutadanes i les mateixes vil·les van preocupar-se de fornir. Així és com van esdevenir veritables nuclis vertebradors del territori. Definien, doncs, un sistema de vida específicament romà, que conformava un determinat tipus de paisatge.

La vil·la era la casa de camp de les classes socials benestants,⁴ i s'usava també com a casa d'esbarjo dels propietaris residents al nucli urbà de la ciutat romana. Plini el Jove (*Epistolae*, 2.17) comenta: «Et preguntes per què m'agrada tant el meu Laurentinum o Laurens; deixaràs de preguntar-t'ho quan coneguis l'encant de la vil·la, la comoditat del paratge i l'extensió de la seva platja. Dista de la ciutat disset mil passos, de manera que un cop resolt els assumptes que un ha de fer, hi pots romandre sense alteracions de la jornada». Plini va a la seva vil·la del *lido ostiense*, a cavall, havent acabat la feina que havia de fer a Roma. Per fer disset milles romanes a cavall devia trigar aproximadament una hora i mitja. Així doncs, en acabar la feina prefereix anar-se'n a la seva casa de camp, vora el mar, en comptes de romandre a la ciutat. Una pràctica que encara veiem en tanta gent benestant de la nostra societat i de totes les èpoques. Fins i tot existien vil·les sense la part rústica d'explotació agropecuària de la finca, que eren purament cases d'esbarjo. Es tracta del mateix model que va reproduir el renaixement italià, en fer vil·les per fugir de la ciutat, com les vil·les dels Mèdici,⁵ o les vil·les dissenyades per Palladi. Les vil·les italianes, que sovint prenen com a referents les vil·les romanes acaben sent el model en què s'emmirallen les cases de camp de les classes benestants franceses o les angleses dels segles XVIII i XIX, també per fugir de la ciutat.⁶ La mateixa funció

4. La investigació actual ha limitat l'abast del terme *vil·la* a les cases rurals benestants i a allò que avui anomenaríem *palau de camp*. No és pas com ho copsaven els antics, per als quals una vil·la era primordialment una granja agropecuària, és a dir, una instal·lació productiva, i el terme tenia un abast molt ampli. Però, el fet que els agrònoms llatins Cató, Varró, Columella i Palladi es dirigeixin en els seus tractats d'agricultura a les classes benestants, fa que descriguin la vil·la d'economia racional i destinada a produir excedents, que dona un bon rendiment a la inversió que s'ha fet. Això, doncs, ha dut a limitar-ne el concepte. Conflueix amb això el fet que també s'ha assimilat el concepte *sistema de la vil·la* al de la vil·la esclavista (Rosafio, 1994), és a dir, les vil·les de la gran aflluència d'esclaus a Roma, procedents de les conquestes dels segles II i I aC.

5. Per exemple, la Vil·la Mèdici de Cafaggiolo (del 1440) o la de Lorenzo de Mèdici a Poggio a Caiano (posterior al 1485).

6. Però fugir de la ciutat i gaudir de la pau del camp, dels paisatges i de la natura sempre ha estat una pràctica de la gent benestant. Sovint es fugia també de la insalubritat o fins de les pandèmies, com és el cas dels joves del *Decameró*, de Boccaccio, que fugen de la pesta negra de Florència de 1348 a una vil·la, on gaudeixen d'una vida regalada i de diversió, tot explicant-se contes.

d'escapar del tràfec de la ciutat, de la insalubritat i de les malalties van tenir les cases que l'alta burgesia barcelonina es feia a Sarrià, a Sant Gervasi, a Vallvidrera o a Collserola, en els segles XVIII i XIX, i encara més lluny en el segle XX.

Però les vil·les romanes integraven un rol econòmic important. Més enllà del seu aprofitament com a residències d'esbarjo de les classes adinerades, van tenir la funció de gestió de la producció agrària, fonamental dins de l'estructura econòmica del seu temps. L'economia romana era de base agrícola i, per tant, la vil·la, com a centre de l'explotació agropecuària, va tenir-hi un paper cabdal.

La riquesa dels romans es mesurava per la quantitat de terra en propietat. Però la propietat es tenia repartida en unitats d'explotació diverses, de grandària apta per al tipus de cultiu a què estaven dedicades, i en el cas de la vinya eren dimensionades per ser conduïdes per una unitat familiar amb una colla d'esclaus. Es valorava que fossin situades en llocs diferents, com expressa clarament Plini el Jove (*Ep.*, 3.19): «temo que sigui perillós confiar béns tan importants al mateix clima i als mateixos atzars; em sembla més segur temptar els capricis del destí amb diferents propietats». És ben clar que entra en joc el concepte *inversió*, i per tant, també s'aconsellava diversificar les inversions. Ciceró⁷ també insta els propietaris a tenir múltiples *fundi*, ubicats en llocs ben diferents,⁸ per diversificar les inversions. L'arqueologia permet sovint identificar el nom del propietari d'una vil·la per les inscripcions o els segells. Per exemple, és el cas de les tègules segellades amb el nom de *Lucius Herennius Optatus*,⁹ testimoni de la propietat de múltiples *fundi* en mans d'un mateix personatge, probablement de *Barcino*, amb propietats per tot l'arc mediterrani entre el País Valencià, Catalunya i el sud de França, entre les quals destaca la vil·la de la Torre Llauder de Mataró, que va ser de la seva propietat. O bé el llinatge dels *Minicii Natalis*,¹⁰ de *Barcino*, un altre cas paradigmàtic i conegut de propietats fundiàries en diverses províncies de l'Imperi.¹¹ La vil·la romana, compresa la finca i la casa, a partir del segle II aC esdevingué per a les classes adinerades una inversió que havia de donar rèdits. Per això es convertí en una explotació d'agricultura racional.

En els dos darrers segles abans del canvi d'era, l'època de les grans conquestes romanes, afluïa a Itàlia una gran quantitat d'esclaus. Es considera el moment de l'inici de les vil·les romanes. L'enriquiment produït per les guerres, els repartiments de terres i la gran quantitat d'esclaus disponibles van fer néixer en aquest període la vil·la esclavista, de la qual es reconeix com un prototipus la de Settefi-

7. Bintliff, 2014.

8. Járrega, 2016.

9. Prevosti i Clariana, 2007; Rodà i Royo, 2014; Gorostidi i Clariana, 2017.

10. Olesti, 2006.

11. Mayer, 1991 i 2015; Verrié, 1992; Olesti, 2006.

nestre (Orbetello), a l'ager *cosanus*, a uns cent quilòmetres al nord de Roma. És també la vil·la que descriuen els manuals d'agricultura. Cató, al tractat d'agricultura *De re rustica*, descriu una finca conduïda per un *vilicus* —un majoral, esclau— al capdavant d'una colla d'esclaus, a la qual l'amo —el *pater familias*— va de tant en tant a controlar la feina i a administrar els productes. Cató dona consells sobre les qualitats que ha de tenir la finca a l'hora de comprar-la, com s'ha de governar, com s'ha de cultivar i com s'ha de vendre el producte per obtenir-ne els millors rèdits. El lema de Cató és el famós *Patrem familias vendacem, non emacem esse oportet* (*De agri cultura*, 2.7): el *pater familias* ha de vendre, no pas comprar. Aquest és un lema que recorre tota la història de l'agricultura romana i perviu força enllà en el temps. Respecte de la casa, Cató distingeix entre la vil·la rústica, on viuen els treballadors, i la vil·la urbana, que és la residència de l'amo: «Construïu la vil·la urbana d'acord amb les vostres possibilitats. Si construïu substancialment en una bona finca, situant la casa en una bona situació, de manera que hi pugueu viure còmodament, us agradarà visitar-la i ho fareu més sovint; la granja millorarà, es faran menys coses malament i obtindreu majors rendiments» (*De agri cultura*, 4.1).

Els autors de *De re rustica* —Cató, Varró i Columel·la, autors dels manuals d'agricultura— donen també unes beceroles de comptabilitat, que se suposava que havia de dominar el *vilicus*, i també l'amo. Recomanen d'esperar a vendre en el moment en què els preus són alts, fan càlculs d'inversions i de producció, i busquen de guanyar tant com sigui possible. Columel·la, en el llibre cinquè, dona instruccions sobre com es mesuren els camps, el càlcul de la col·locació de les plantes, quantes n'hi caben per *iugerum*, com es distribueixen, etc.

L'ESPECIALITZACIÓ AGRÀRIA

Tal com havien fet les explotacions de les classes adinerades del món hel·lenístic, les vil·les d'inversió es dedicaven preferentment al cultiu de la vinya, considerat el més productiu, o bé al de l'olivera, el segon cultiu més productiu, amb què es podien aconseguir excedents per vendre. Cató, Varró i Columel·la consideren els cereals poc rendibles, i Cató i Columel·la se centren bàsicament en les recomanacions entorn de la vinya. Sense arribar a ser un monocultiu, atenent al lema de Cató de vendre i no comprar, amb tot, sovint s'han comparat a l'agricultura de plantació. Les finques dedicades a la producció de vi eren les més productives, per bé que més delicades i amb més requeriments tècnics. Les finques de cereals, per contra, necessitaven una extensió molt més gran de terra per arribar a ser rendibles i, per tant, es consideraven una inversió de rendiment inferior.

Entre la fi del segle II i l'inici del segle I aC, a l'àrea catalana assistim al començament de la reconversió romana cap a l'especialització agrícola. La franja costa-

nera, fins a la serralada Prelitoral, passa de produir cereals de forma força estesa a intensificar el cultiu de la vinya per produir vi destinat al mercat d'ultramar. Però no és fins a partir de l'època cesariana que aquesta reconversió es consolida i es converteix en especialització agrícola. És a dir, els interessos dels propietaris de terres a l'àrea catalana —romans, immigrants o absentistes residents a Itàlia— promouen la dedicació al cultiu que dona més rendiments, el vi. Aquest és el moment, també, del sorgiment de les vil·les en el paisatge agrari de l'àrea catalana.

El primer moment de la reconversió, a la fi de segle II i l'inici del segle I aC, està atestat arqueològicament per la producció incipient d'àmfores vinàries, les Dressel 1 Citerior, a Valls, al Maresme i al Vallès, que s'exporten en quantitats minses. Coincideix amb el moment immediatament anterior a la fundació de les ciutats de *Tarraco*, *Iluro*, *Baetulo* i *Aquae Calidae*. Aquesta producció primerenca d'àmfores es coneix bé al poblat ibèric d'*Ilturo*, a Burriac, que sembla estar en la seva etapa de *proto-civitas*, precedent d'*Iluro* (Mataró), amb la presència de forts contingents d'itàlics, entre els quals, militars. Al Vallès, el poblat ibèric del Puig del Castell de Samalús, on també s'ha constatat un important contingent d'itàlics, probablement va ser la *proto-civitas*,¹² paper que va assumir més tard la ciutat romana d'*Aquae Calidae*. És una de les primeres zones on apareixen vil·les romanes, com les de Can Martí de Samalús, Can Massot a Montmeló o Can Rossell a Llinars del Vallès. La producció i l'exportació de vi segueix en el segon quart de segle I aC amb les àmfores Tarraconense 1, i s'estén també a la Marina de la Selva i al Baix Penedès.

El segon moment de la reconversió, entre Cèsar i August, està atestat per la fabricació de les àmfores Pascual 1 i Oberaden 74. Es tracta del gran esclat del negoci del vi a la zona, que s'exporta massivament a la Gàl·lia, fins als *limes* germànics, la Britània, l'interior de la província Tarraconense, les illes Balears, el Tirrè, Roma o el nord d'Àfrica. És l'etapa que precedeix el gran moment de fundació de ciutats de l'època d'August.

El tercer moment del procés està dominat per les àmfores Dressel 2-3, a partir del canvi d'era, ja sota el regnat d'August, i va acompanyat d'una reorientació del comerç, ara essencialment destinat a Itàlia i Roma. Coincideix amb la nova etapa de fundació o promoció de ciutats, amb la *deductio* de les dues noves colònies de *Tarraco* i *Barcino* —amb l'establiment de *coloni*— i segurament també amb establiment de veterans en altres ciutats, com sabem per Tit Livi (*Ab urbe condita*, 34.9) que va succeir a *Emporiae*. Aquesta etapa coincideix amb la consolidació de l'especialització agrícola de la vinya i amb la consolidació de les *villae*. L'embranchada del comerç va mantenir la producció de vi de l'àrea central de la costa catalana en primera línia, com a mínim fins als anys vuitanta del segle I i amb menys intensitat fins al segle II.

12. Guàrdia, 2019.

En època d'August es data la incorporació massiva al negoci del vi del territori de *Tarraco*¹³ i d'altres àrees del País Valencià, com *Saguntum* i *Dianium*, que es mantenen durant l'alt Imperi i fins a l'inici del segle III. Justament a la segona meitat del segle I i la primera meitat del segle II, moment en què les elits locals tarracenses són presents a Roma, on assolixen càrrecs del rang més alt de l'Administració,¹⁴ un seguit de referències literàries esmenten aquests vins¹⁵ per destacar la qualitat que s'atribueix als vins de *Tarraco* i als de *Lauro* o la mala consideració que reben els laietans o els saguntins.

Amb l'extensió d'aquest sistema productiu i comercial, queda clar que, entre els segles I aC i III dC, el país es troba plenament dins de l'economia agrària romana, a què ens referim com a *sistema de la villa*, immers en l'especialització de màxim rendiment que és el vi. Ara bé, aquesta activitat davalla entre el segle II i la primera meitat del segle III, si fem cas del testimoni de les àmfores, que acaben desapareixent del mercat en el segle III. En el baix Imperi, el país no va tornar a viure una activitat econòmica comparable.

A l'àrea costanera catalana, doncs, van dominar les vil·les de dimensions mitjanes dedicades a la producció de vi, on entre la segona meitat del segle I aC i el segle III dC, la producció va ser objecte d'un intens comerç d'ultramar que va dinamitzar enormement la vida econòmica de les ciutats. La forta concentració de ciutats, i també de vil·les, en aquestes àrees costaneres respon a aquest dinamisme i a la seva ubicació arran de mar. La facilitat de comunicació per via marítima és fonamental per a la comercialització del producte, tal com ho perseguien les inversions romanes. Les àmfores en què s'envasava el vi són especialment dissenyades per al transport marítim pel Mediterrani, que va ser el gran eix comercial de l'Imperi romà. Però l'especialització en el vi també s'explica per la naturalesa dels camps i del paisatge de la zona.

CONDICIONS MEDIAMBIENTALS

Catalunya té unes condicions de sòl i de clima que afavoreixen la vinya, i per això el cultiu de la vinya esdevé important de forma recurrent en la història econòmica del país. Quan els pagesos tenen accés a un mercat exterior que valora els vins, amb capacitat de comprar-los a un preu que permeti generar guanys, la vinya avança i floreix al país. Va passar a l'època romana, va passar a l'època moderna, va passar al segle XIX al costat de la industrialització i està passant encara ara, al costat del creixement econòmic de l'era digital.

13. Járrega i Prevosti, 2011; Prevosti, 2011a.

14. Revilla, 2008; Martín i Oliveras *et al.*, 2017.

15. Prevosti, 2009.

Aquí, les comparacions són pertinents, perquè ajuden a sospesar adequadament el fenomen a escala global. Quan s'estudien les vil·les romanes, dins de les províncies d'*Hispaniae*, s'observa que a tota l'àrea costanera mediterrània hi ha vil·les de dimensions modestes i de luxe moderat, mentre que a mesura que ens anem endinsant cap al centre de la península Ibèrica es van trobant vil·les més riques fins a arribar a algunes de dimensions i luxe espectaculars. A les terres de Lleida ja es troben vil·les importants com el Romeral d'Albesa o la vil·la Fortunatus de Fraga. Però en terres d'Aragó apareixen vil·les més riques, com La Malena (Azuara). I encara cal anar fins a l'altiplà castellà per trobar vil·les realment fastuoses com Carranque (Toledo), La Olmeda (Palència), Noheda (Cuenca), Almenara de Adaja (Valladolid) o Cuevas de Soria (Sòria). L'explicació està en l'especialització agrícola, centrada a grans trets en els cereals a l'interior, en l'oleicultura a la Bètica i en la viticultura a les costes mediterrànies. Els cereals necessiten extensions de terra planes i molt àmplies per ser rendibles, la qual cosa ha afavorit sempre el latifundi. En canvi, la viticultura és molt productiva en espais menors i se sol practicar en terrenys molt parcel·lats i fins d'orografia difícil, com els vessants abruptes de les muntanyes. A la Bètica, per la gran riquesa dominant en l'especialització en l'olivera, hi van proliferar propietats imperials i de les grans famílies senatorials, a més de tenir també extenses zones aptes per als cereals i fins i tot algunes àrees productores de vi.

Així doncs, veiem com les vil·les reflecteixen el tipus d'explotació agrària. Al·lirem, a l'àrea catalana i valenciana romana, un paisatge agrícola caracteritzat per les explotacions de tipus mitjà i amb un clar domini de l'especialització vitivinícola.

D'altra banda, el clima és un factor de primer ordre per explicar l'evolució de l'economia agrària. El clima suau ha afavorit el conreu de la vinya en tota l'àrea costanera mediterrània. En la corba de l'evolució de la temperatura de l'hemisferi nord dels darrers cinc mil anys s'observa la bonança climàtica d'època tardorepublicana i de l'alt Imperi romà, però també la recuperació respecte de la petita edat del gel (1400-1750) que es produeix a partir del segle XVIII.¹⁶

LÍNIES D'ESPECIALITZACIÓ COMPLEMENTÀRIES

Com a línies d'especialització complementàries a la producció de vi a l'àrea catalana romana, hem de citar el desenvolupament de les terrisseries, fonamentalment per a la producció dels envasos del vi. Els centres de fabricació d'àmfores coneguts són nombrosos, com es pot apreciar al mapa de la figura 4.

16. Vegeu, per exemple, Knapp i Manning, 2016.

FIGURA 4. Les principals terrisseries de l'àrea catalana que produïen àmfors vinàries. Mapa generat per l'autora a partir de l'aplicació TIR-FOR.

AVENÇ TECNOLÒGIC

Els agrònoms llatins Cató, Varró i Columel·la descriuen detalladament l'instrumental agrícola i les instal·lacions. És a dir, descriuen bé la tecnologia i fan palès que hi ha un avenç significatiu a través del temps. Però, pel que fa a l'àrea catalana, interessa destacar que la tecnologia agrícola que comporten les primeres vil·les romanes és un salt endavant molt important respecte de la que s'usava en el període ibèric. I no hi ha dubte que, al llarg del temps, aquesta va millorant.

Columel·la (*De re rust.*, 1.9.7) descriu les forces de treball del seu prototipus de vil·la dedicada a la viticultura. Es tracta d'una organització jeràrquica d'esclaus dividits, segons les seves habilitats, en especialitats —*aratores, vinitores, mediastini*—, en grups de deu i amb un vigilant, una especialització molt més gran que la que es troba a Cató o a Varró. Entre aquests esclaus els més preuats eren els bons coneixedors de la tècnica de l'elaboració del vi.

També destaca la millora tecnològica en el procés de vinificació. L'àrea catalana és una regió de l'Imperi romà en què es documenta de forma primerenca, i molt estesa, un nou tipus de premsa de vi que aporta una gran capacitat de pressió. Es tracta de la premsa de biga amb fosses de maniobra del tipus *arca lapidum*, tipus descrit per Plini el Vell (*Naturalis historia*, 18.317), tal com ha estudiat Antoni Martín i Oliveras (2012). Cal afegir-hi el tipus de ceps que es plantaven a les

províncies hispàniques. Com explica Columel·la (*De arboribus*, 4.1-2), el cultiu de la vinya en aquestes províncies es feia amb ceps sense penjar ni maridar als arbres, una tècnica que podria haver contribuït a l'èxit.¹⁷

UNITATS DE PRODUCCIÓ D'ESCALA MAJOR

Ara bé, Cató, Varró i Columel·la, en els seus tractats d'agricultura, també descriuen, com a explotació tipus, instal·lacions cada cop més grans. Si Cató (*De agri*, 10.4), en el segle II aC, parlava de dotze *labra olearia* —dipòsits— o de catorze (*De agri*, 17.2), Columel·la (*De re rust.*, 12.50.12), en el segle I dC, proposa que n'hi hagi noranta a la *cella olearia*. Les instal·lacions van creixent en magnitud. I això es comprova amb facilitat a través de l'arqueologia.

Al *conventus Tarraconensis* no solament es detecten unitats de producció de gran escala, tant en les terrisseries com en les instal·lacions de premsa i vinificació, sinó també processos de treball sistematitzats dins d'estructures de producció de gran complexitat organitzativa.¹⁸

DEMANDA EN EL MERCAT D'ULTRAMAR I CONTROL DELS MERCATS

Si tornem a l'escrit de Jordi Maluquer de Motes, que pren de referent la Catalunya d'època moderna, segueix així:

Per definició, un sistema agrari pobre en aliments bàsics i ric en caldos i fruita és incompatible amb l'agricultura de subsistència. L'agricultor ha de vendre una part substancial de la seva collita. I per això mateix, ha de conèixer els gustos i les preferències de societats molt llunyanes. Ha de tenir informació sobre la demanda i els preus a mercats distants, ha d'ésser capaç de dur els productes fins a aquells mercats on trobarà compradors i, per tant, de navegar, i ha de conèixer, ni que sigui de manera intuïtiva o molt rudimentària, la comptabilitat de costos.

Quan existien oportunitats [a Catalunya] per a comercialitzar aquests productes, els homes i les institucions (companyies, tripulacions de vaixells, agents consulars...) corrien a activar-se. L'èxit de l'exportació permetia, i alhora fomentava, la importació d'aliments bàsics com ara cereals (blat) i proteïna animal d'origen marí (bacallà, arengades...). Carregar un vaixell de blat de tornada a Barcelona i a altres ports reduïa a la meitat els nòlits¹⁹ de carregar-lo d'anada de vi o bé d'oli. Així com de productes manufacturats. Els dos fluxos —exportació i importació— resultaven complementaris i es necessitaven mútuament. Els homes comerciaven i navegaven, la població creixia i l'economia del país també.

17. Tchernia, 1986; Martín i Oliveras, 2015.

18. Martín i Oliveras *et al.*, 2017.

19. Preu acordat pel lloguer total o parcial d'un vaixell.

La venda del producte és habitualment la part que comporta més dificultats i, per tant, la de més valor afegit del procés. Normalment, el mateix inversor preveu i domina la canalització comercial del producte; de fet, és un requisit per fer la inversió. Ha de tenir la capacitat de conèixer el mercat, saber el moment oportú de vendre i tenir els contactes per fer-ho. Es tracta, doncs, que es pugui inserir en un circuit comercial estable o en expansió, on poder col·locar el seu producte a un preu favorable i adquirir el que li manca, com en aquest cas és el cereal. Coneixem molt bé aquest procés a la Catalunya del segle XVIII, que va anar teixint un complex circuit de comerç d'ultramar, cada cop més favorable a la balança comercial catalana. I també en tenim indicis fermes a la mateixa zona en època romana a la fi de la República i a l'alt Imperi. Els productors del vi tarraconense venien el producte en el circuit comercial emergent al Mediterrani occidental, on el vi tenia una forta demanda entre els exèrcits del *limes*, els nuclis en expansió de la Gàl·lia i la Britània, el *limes* germànic, Roma, el nord d'Àfrica, les illes Balears i l'interior peninsular. Aquest circuit comercial va estar en expansió durant el període de les conquestes romanes, des de la República, i es va mantenir fins al segle II, i els vins van anar sent valorats cada cop menys per la seva quantitat i més per la seva qualitat. Els rics propietaris de les vil·les, com els *Clodii Martialis* de *Tarraco*, van ser els veritables dinamitzadors del negoci del vi, i no es devien limitar a produir-lo.²⁰ També eren els amos de les terrisseries on fabricaven els envasos —les àmfores— i, com a mínim, gestionaven el primer estadi de la comercialització. Sabem que sovint utilitzaven agents de caràcter mercantil, que podien ser esclaus o lliberts al seu servei, que participaven en el negoci. Tanmateix, sabem que fins els membres de l'*ordo* senatorial s'hi involucraven i que el comerç i el mercat estaven socialment integrats en aquest estament.²¹

A l'època romana li escau la mateixa reflexió que fa Pierre Vilar (1974, p. 21) per a la Catalunya del segle XVIII: «[s'havia produït] un canvi en el principi del mode de producció. Catalunya s'havia acostumat a produir no per consumir, sinó per vendre». Però penso que Josep Fontana (2014, p. 250) expressa la veritable clau del fenomen, en analitzar el creixement econòmic català en contrast amb el d'Espanya: «el creixement econòmic català era fruit d'una evolució econòmica distinta. Perquè la industrialització no depèn solament de fàbriques i màquines, sinó que neix d'un teixit de relacions de mercat».

En el creixement econòmic del país en època romana, van ser els nous propietaris agraris itàlics i romans que van dur a una evolució econòmica distinta i al costum de produir per vendre, però especialment van dominar el dens teixit de relacions de mercat que són els circuits comercials de la Mediterrània occidental.

20. Prevosti, 2011b.

21. Hobson, 2015, p. 155. L'Àfrica proporciona proves copioses en aquest sentit.

Per tant, els immigrants i els nous propietaris romans i itàlics no solament van introduir al país estructures de producció noves, sinó que van enllaçar les noves regions productores en les xarxes comercials que ells dominaven. Però aviat en van participar també les oligarquies locals. Ara bé, està molt clar que la producció de vi va incloure també petits assentaments rurals. D'altra banda, les àmfores de vi no van ser un producte que compressin exclusivament les elits, sinó que es troben fins als petits jaciments de l'època. La nova dinàmica va arrossegar aviat la població local a integrar-s'hi o desaparèixer. És a dir, es va produir destrucció creativa i avenç tecnològic.

Ara bé, sabem que en el cas de Catalunya en el segle XVIII,²² una distribució relativament estesa de la renda permet participar en el negoci una part àmplia de la població. Però no sabem fins a quin punt això passa també al període romà, i si la nova dinàmica hauria propiciat que l'expansió econòmica s'estengués a un sector molt generalitzat de la població.

Aquest procés va durar fins al segle II i l'inici del segle III, i va entrar clarament en recessió amb la crisi d'aquest darrer segle. A partir d'aquest moment, tot el sistema va variar enormement i fins l'intervencionisme de l'Estat va afectar també el vi.

El vi, com hem explicat abans, és un bon indicador de l'economia de mercat lliure de l'alt Imperi romà, ja que no forma part de l'*annona* fins al segle III (sota el regnat d'Aurelià: 270-275). Va ser clarament una producció en mans de les classes benestants i justament perquè se'n beneficiaven personatges influents, de l'*ordo* senatorial, i era una fórmula d'inversió fonamental per a ells, es va mantenir fora de l'*annona*, fora del mercat dirigit per l'Estat. Amb tot, en l'estudi del camp romà de l'àrea catalana, sembla que se'n devia beneficiar un sector més ampli de la població camperola, com indica la riquesa relativa dels petits establiments agraris.

De fet, aquesta anàlisi coincideix amb altres fetes per al nord d'Àfrica,²³ una de les zones més dinàmiques i exportadores a partir del segle II i molt especialment en el baix Imperi, sobre la qual tenim xifres molt superiors a les exportacions de l'àrea catalana. Hom ha proposat que en aquest període, a les províncies de l'*Africa Proconsularis* i la *Tripolitania*, hi va haver un creixement econòmic i un augment del PIB *per capita*. Efectivament, l'arqueologia demostra la gran dispersió i l'enriquiment de les granges agrícoles. Però també demostra com els productes nord-africans de què tenim constància arqueològica s'exporten a tot l'occident de l'Imperi de forma massiva fins a la tardoantiguitat. El mateix hem de concloure per a l'àrea catalana de la fi de la República i els dos primers segles de l'Imperi. Aquells autors consideren que la base d'aquest creixement econòmic resideix en l'habilitat

22. Valls-Junyent, 2016.

23. Mattingly i Hitchner, 1995; Mattingly, 1997.

dels terratinents d'organitzar la producció agrària per als mercats comercials. Exactament el mateix havíem deduït nosaltres de l'activitat dels propietaris agraris de l'àrea catalana, que hem localitzat com els propietaris de les vil·les.²⁴

LES INSTITUCIONS

Hom ha plantejat que la participació de les classes més humils de la població camperola en la puixança econòmica reposa en la situació del colonat, les lleis que regeixen aquesta institució i la seva evolució durant l'alt Imperi, que protegia netament els colons davant els possibles abusos dels propietaris. Dennis P. Kehoe (2007) ressalta l'accés dels petits agricultors a la protecció dels tribunals de justícia i la força de les institucions jurídiques romanes en la regulació de l'economia rural, procés en el qual l'emperador estava directament implicat. L'advocacia legal funcionava, com demostren els nombrosos casos que apleguen els codis legals (perquè creen jurisprudència), o les inscripcions, els papirs o altres escrits. Una prova que funcionava és que la gent tenia el coneixement per arribar-hi, hi tenia confiança i en feia ús, fins al darrer racó de les províncies més allunyades de Roma i tot i sent persones relativament humils. Resulta especialment revelador el cas del nord d'Àfrica, del qual estem especialment ben informats a través de les inscripcions. Allí l'Estat era el màxim propietari de terres agrícoles i va establir normes per als contractes als colons orientades a garantir una producció d'aliments eficient. Hem de tenir present que el nord d'Àfrica proporcionava segurament dos terços del gra que consumia Roma anualment.²⁵ És a dir, es va legislar per protegir els colons i garantir el cultiu continuat de la terra. Es van crear institucions que, dins de les limitacions generals d'un ordre social que beneficiava les elits riques, creaven una distribució de la riquesa més equitativa. D. P. Kehoe (2007, p. 56-62) considera que els fonaments de les institucions creades al nord d'Àfrica per a les propietats imperials eren els mateixos que regien a tot l'Imperi.

Si ens posem sota la perspectiva de la HNIE (Historical New Institutional Economics), caldria considerar el *sistema de la vil·la* com un entorn institucional en el qual estan involucrats lleis i drets de propietat —per tant, institucions legals, com per exemple el colonat—, per bé que també costums i normes socials —per tant, institucions informals. El sistema de la vil·la va tenir un rol crucial en crear les condicions que van menar al creixement econòmic altimperial.

Així doncs, Roma va aconseguir un cicle d'èxit econòmic durant l'alt Imperi, a pesar de tenir institucions extractives, tal com reconeixen Daron Acemoglu i James A. Robinson (2012). Aquests autors presenten la República, entre els segles v i i aC,

24. Prevosti, 2011b.

25. Kehoe, 1984 i 2013.

com un període en què es van crear institucions polítiques amb força elements inclusius. I a partir de Cèsar i de l'emperador August, amb la creació de l'Imperi, les institucions polítiques parcialment inclusives que havien estat a la base de l'èxit econòmic haurien estat aprimades gradualment. Segons aquests autors, la davallada del món romà està marcada per la manca d'institucions inclusives.

Efectivament, Roma era una societat basada en valors aristocràtics, per bé que amb una forta influència dels valors democràtics grecs. Tota la història de Roma està recorreguda per la tensió incessant que produeix la contradicció entre els interessos i els valors aristocràtics i els ideals d'igualtat cívica, de la *libertas*. Des de la República, l'Estat romà havia tingut una neta vocació d'equilibri social. L'equilibri tan desitjat, però, no va existir mai. El manteniment del sistema en un equilibri constant i immutable, en la idea de l'*aeternitas*, de la *stabilitas rerum*, la *diuturnitas respublicae*, la *felicitas saeculi*, era enormement costós, i sols es va poder suportar a costa de la gran afluença de riqueses que van representar les conquestes.

Penso que les institucions republicanes, tot i tenir trets inclusius, convivien amb institucions legals i informals completament clafides de valors aristocràtics, que són les que van anar afavorint la concentració de les majors possibilitats de negoci en mans de l'aristocràcia senatorial. Pensem per un moment en les relacions del patronat/clientela, absolutament verticals, que es troben en el dia a dia dels costums i de les relacions econòmiques i polítiques romanes.²⁶ Justament un grup de senadors va assassinar Cèsar per dictar mesures que limitaven els seus negocis. Però les línies polítiques cesarianes es van acabar imposant amb August. Tensió i contradicció.

PROMOCIÓ SOCIAL, IMMIGRACIÓ I DEMOGRAFIA

El període de les guerres civils havia posat de manifest la manca de terres i la inseguretad d'Itàlia, de manera que l'àrea costanera catalana es devia convertir en una zona cobejada, d'inversions rendibles, on comprar terres, per part de poderosos d'Itàlia. Per la seva banda, l'Estat hi va trobar una bona zona per fer repartiments de terres, a partir de l'època de Cèsar.²⁷ Els noms que apareixen a les marques d'àmfores apunten en aquest sentit. Jordi Miró (1988) va estudiar l'origen d'aquests noms inscrits en les primeres àmfores, de cap als anys 50-30 aC, i conclou que procedeixen bàsicament de l'àrea osca i úmbrica d'Itàlia, i que es tractaria de noms d'esclaus o lliberts, que conduïen les terres dels seus amos absentistes.²⁸

26. Rouland, 1979; Saller, 1982; Wallace-Hadrill (ed.), 1989.

27. Pena, 1998.

28. Vegeu també Járrega, 2016.

Ja hem fet referència a l'establiment de veterans llicenciats dels exèrcits, als quals es feien repartiments de terres, a *Tarraco, Barcino* o *Emporiae*. La immigració itàlica ha estat estudiada des de diversos àmbits, i és incontestable, per bé que no en tinguem xifres. L'anàlisi de l'epigrafia republicana de *Tarraco* que fa Géza Alföldy (1991, p. 31) confirma una composició social en què els immigrants itàlics tenien un pes important. Es tracta de lliberts i esclaus, que depenien de patrons i *domini* de famílies itàliques.²⁹ G. Alföldy opina que el més probable és que els *patroni* i *domini* seguissin vivint a Itàlia i que els seus lliberts i esclaus s'establissin a *Tarraco* com a agents o representants dels seus interessos comercials. Aquesta és la mateixa situació que suposem a les primeres vil·les, amb propietaris que havien adquirit terres a l'àrea catalana per bé que seguien residint a Itàlia.

Aquesta situació devia fer estendre l'onomàstica llatina àmpliament. També hi va ajudar la integració de les oligarquies ibèriques a través dels mecanismes de la clientela i l'*amicitia* de la *nobilitas*. Abunden els *nomina* dels *Porcii*, *Cornelii* o més tard els *Pompeii*. Així doncs, a poc a poc, l'oligarquia indígena es devia anar integrant en les classes dominants, devia anar adoptant noms llatins, paral·lelament a l'aculturació general que devia protagonitzar, de manera que en el segle I es va abandonar l'ús de l'ibèric. També s'abandonen en aquest moment les tècniques de construcció ibèriques, l'ús de la ceràmica ibèrica, els símbols ibèrics en les monedes o l'escriptura ibèrica.

Com ja va estudiar Jordi Pons (1994, p. 99) i també destaca Simon Keay (2006, p. 234), l'epigrafia ha demostrat també una mobilitat social important. *Tarraco* va ser un focus d'atracció d'immigració per a la resta de la província, amb una societat força oberta i que exercia un paper important com a mediatra dels fluxos socials, religiosos i artístics procedents de Roma i que circulaven cap a la resta de comunitats de la província.

Tenim testimonis de persones d'origen servil o ingenu que van poder-se enriquir, arribar a posseir *fundi* i fins promocionar-se socialment,³⁰ dins la fluïdesa de la mobilitat social que ofería el sistema. Però, especialment, tenim els estudis de territori en què es demostra la riquesa relativa dels petits establiments agraris, al costat de les grans vil·les.

El negoci del vi, doncs, estava en mans dels amos de les vil·les, de les classes poderoses, dels rics propietaris de terres. Tanmateix, també està clar que una sèrie de petits productors, que han de ser petits propietaris, colons o arrendataris, en aquesta època, mantenen igualment una activitat important entorn de la vi-

29. *Aemilius, Annius, Caesius, Flavius, Magius, Minucius, Nonius, Rubenia, Sempronius, Titurnius, Varaeus, Varaeia, Veicius, Verulanus.*

30. Olesti, 2006.

nya, en seguir els corrents econòmics i l'oportunitat.³¹ La vinya permet mantenir una població superior a la del cultiu de l'olivera o del cereal, sempre que se sigui capaç de col·locar el producte en el mercat a bon preu. No tenim xifres sobre la demografia de l'època, ja ho hem dit, i per tant, encara menys en tenim sobre el creixement o el decreixement demogràfic dins dels segles de domini romà. Però la situació que estem dibuixant fa pensar en una expansió demogràfica ben probable, a partir de la immigració, però també a partir de l'expansió econòmica, com indicaria el model d'Ester Boserup, que permet identificar introducció de cultius nous, reducció de guarets, intensificació agrària, millores tecnològiques i, doncs, la consegüent expansió demogràfica.³²

PARALLELS HISTÒRICS

L'episodi d'èxit econòmic entorn del segle VI, que protagonitza l'àrea catalana entre el segle I aC i el segle III dC, sembla reprendre a partir de la fi del segle XVII i durant el segle XVIII, moment en què de nou rebrota una especialització agrària entorn de la vinya a tota l'àrea costanera catalana. Tant en una època com en l'altra, hi havia una pagesia amb capacitat d'invertir en una agricultura especialitzada, encaminada a produir excedents per comercialitzar, i, d'altra banda, existia una important demanda en el mercat d'ultramar. Tant en una època com en l'altra es va imposar el cultiu de la vinya i es va especular amb el vi. L'especialització en la vinya a l'època moderna va tornar la zona deficitària de blat, que es va haver de comprar a fora. En l'època romana això no està clar, però es pot suposar que el principi de vendre i no comprar, és a dir, de mantenir una producció autosuficient, va seguir vigent.³³ De la mateixa manera que gairebé no es troben àmfores oliàries a la zona i, per tant, cal pensar en una producció d'oli per al consum local, també podria haver-hi hagut una certa producció local de blat per subvenir a les necessitats endògenes. No en tenim constància.³⁴ Amb tot, segurament devia ser

31. Martín i Oliveras *et al.*, 2017.

32. Josep Colomé *et al.* (2010) mostren com a la Catalunya del segle XVII la viticultura va dur a un model boserupià, car va permetre un increment demogràfic notable, força superior al que hauria pogut suportar el territori amb altres conreus.

33. Herman G. Gummerus (1906) ja observava que el principi de vendre i no comprar, i produir per a l'autoconsum, que segueixen els agrònoms llatins, ha estat comú a la mentalitat pagesa de totes les èpoques.

34. El blat deixa molt poc testimoni arqueològic. Les fonts clàssiques tampoc no ens n'informen. Les anàlisis pol·líniques no precisen les diferències entre el període altimperial i el baiximperial. Santiago Riera *et al.* (2010) tracten la mostra de pollen per al període entre el 600 aC i 600 dC com una unitat. Si bé es demostra la presència de *cerealia*, no podem concretar si augmenta o disminueix en alguns segles d'aquest període.

insuficient i una altra possibilitat és que s'hagués comprat el blat a la Catalunya interior.

Ara bé, això significa que hi havia d'haver una pagesia amb capacitat per invertir en l'agricultura de la vinya, que, com hem dit abans, és un cultiu amb requeriments tècnics importants. Això, juntament amb l'orografia pròpia del país, va fer que l'extensió de la finca de cada vil·la no arribés al latifundi i que, com també indica la densitat de vil·les romanes que hem detectat a les zones productores de vi, dominessin les finques de tipus mitjà.

D'altra banda, quan la producció s'ha posat en marxa, la vinya permet obtenir una collita anual, no requereix gaires adobs, que fins i tot poden ser els sarments, i permet mantenir una població superior a la d'altres cultius. En conseqüència, la vinya és un cultiu apte per al comerç, capaç de generar beneficis importants. Ara bé, la clau està a organitzar bé la producció i ser capaç de col·locar el vi en el mercat a bon preu, alhora que es compren a fora els aliments que manquen. Cal competir amb qualitat i preu. Es requereixen moltes més habilitats, comercials i comptables, que no pas les que demana la producció de cereals i, fins i tot, l'oli. I no hi ha dubte que això va anar modulant la societat, les relacions humanes, els costums, l'educació, les institucions, i va acabar fent propici també el desenvolupament industrial.

CONCLUSIONS

Així doncs, podem concloure que les vil·les de les famílies riques van ser un motor fonamental de l'economia rural romana, entre la segona meitat del segle I aC i el segle III dC. Aquestes explotacions van dominar una densa xarxa de comerç d'ultramar, que va dinamitzar la vida econòmica de les ciutats. Els establiments més modestos van ser arrossegats dins la dinàmica econòmica de les grans vil·les. Si bé en un primer moment hi hem de reconèixer un episodi d'explotació imperialista, aviat s'hi van sumar els diferents estrats de la societat local, especialment les elits ciutadanes, i es va convertir en una resposta econòmica regional dins la conjuntura de l'Imperi.³⁵ Ara bé, no sabem en quines proporcions això va poder significar una distribució relativament estesa de la renda. Molt possiblement un nombre ampli dels petits camperols, especialment la mà d'obra desposseïda, i sens dubte els esclaus, van seguir en condicions d'explotació severa.

El sistema de la vil·la va tenir un rol crucial: va introduir les condicions que fonamenten el creixement econòmic tardorepublicà i altimperial. Però dins de quin context es va produir?

35. De la mateixa manera ho veu M. Hobson (2015, p. 161-162) per a l'Àfrica romana.

Els dos darrers segles de la República romana van ser escenari de les grans guerres de conquesta, amb l'afluència massiva de riqueses a Roma, especialment de metall i moneda, esclaus i cereals. Ara bé, les conquestes i l'arribada de béns van continuar fins al segle II dC. Les dades, ben conegudes, d'Allan Parker (1992), de les quantitats de vaixells enfonsats detectats al Mediterrani, ben datats, indiquen els màxims d'intensitat del comerç marítim entre el 200 aC i el 200 dC. Coincideixen amb les corbes de la pol·lució de metalls detectada als gels de l'Àrtic i en geleres i llacs europeus. L'extracció de metalls de les mines de l'interior de l'Imperi, especialment de la península Ibèrica, tot i ser extremament costosa, es va mantenir durant aquests segles, i simptomàticament es va gairebé abandonar en el darrer quart de segle II dC. Es comprova a les anàlisis dels gels de l'Àrtic, on les acumulacions de plom i antimoni, a causa de la mineria de la plata, són molt importants entre el 500 aC i el 300 dC, i als gels dels Alps, entre els darrers segles de la República i el segle II dC.³⁶ Scheidel (2008) posa en relació aquestes dues corbes amb la del consum de carn animal a Itàlia (figura 5). Es fa palès que els nivells de màxima activitat econòmica se situen entre el 200 aC i el 200 dC. I és exactament en aquesta conjuntura favorable, d'activitat econòmica i possibilitats de negoci amb els vins, que Catalunya es posa en marxa, com passa també més tard, a l'època moderna.

José Remesal (1995) considera que l'abastiment de l'exèrcit i de l'annona de Roma van ser el gran motor econòmic que va dinamitzar l'economia romana, perquè va provocar que Roma depengués econòmicament de les províncies. I certament, tant la Bètica, gran proveïdora d'oli per a l'annona, com l'Àfrica, proveïdora de cereal i d'oli també per a l'annona, són províncies que van protagonitzar un creixement econòmic extraordinari. Remesal considera que la dependència de l'Estat romà de les províncies proveïdores de gra i d'oli va provocar que s'haguessin d'anar donant privilegis als provincials per mantenir l'equilibri, que va ser, però, sempre inestable. Tanmateix, l'àrea catalana, fora de l'annona, també va viure un creixement econòmic degut a les exportacions de vi entre la segona meitat del segle I aC i el segle III dC, per bé que força més modest. Com hem vist més amunt, el vi no va entrar a formar part de l'annona fins al segle III. Per tant, aquesta situació fa reflexionar que si bé l'annona podia fer de detonant inicial, els propietaris que comerciaven paral·lelament, en el mercat lliure, també dinamitzaven l'economia, tot aprofitant un seguit de circumstàncies. Així doncs —i això el revesteix de gran interès—, en el cas català, cal cercar el motor del creixement en l'evolució del mercat lliure. I penso que aquí cal reconèixer en el sistema de la vil·la la institució fonamental, responsable de la dinamització econòmica.

36. Sungmin Hong *et al.* (1994) conclouen que, entre el 500 aC i el 300 dC, els nivells de pol·lució de plom a l'atmosfera de l'hemisferi nord representen un 15 % del detectat des de 1930 a causa de l'ús massiu dels additius de plom al petroli. Vegeu també Susanne Preunkert *et al.*, 2019.

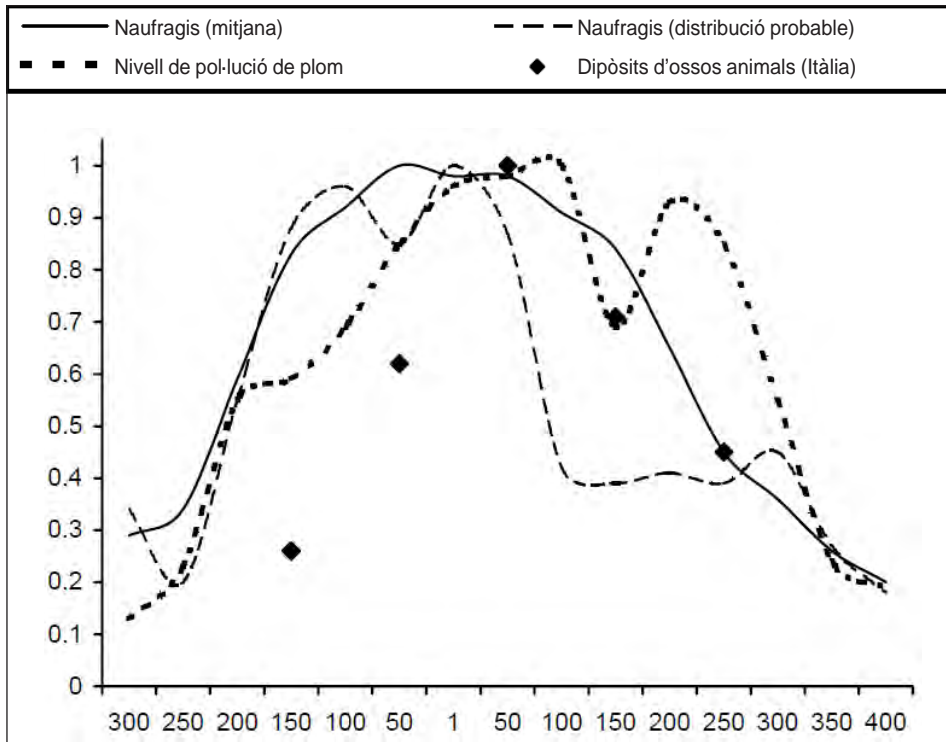

FIGURA 5. Distribució dels vaixells de càrrega enfonsats al Mediterrani, nivells de pol·lució de plom causada per la mineria i dipòsits d'ossos animals a Itàlia, entre el 300 aC i el 400 dC (adaptat de Scheidel, 2008, figura 1).

Però, com acaba aquest episodi econòmic d'època romana? Resulta fonamental copsar com l'estrucament de l'afluència massiva de béns que proporcionaven les conquestes coincideix amb l'inici de la davallada de l'economia de l'Imperi. L'emperador Trajà (que va regnar entre els anys 98 i 117) va protagonitzar les darreres conquestes, amb la incorporació de la Dàcia i les seves mines d'or. Sembla, doncs, que aquestes riqueses, que van permetre les enormes injeccions de moneda de plata i d'or que va introduir l'Estat en el mercat, havien estat una causa ben decisiva de l'activació econòmica,³⁷ com hem vist més amunt. És a dir, que la fi de les conquestes, la fi de l'afluència de riqueses i especialment de metalls i la fi de les extraccions de les mines de plata i d'or coincideixen amb l'inici de la crisi del segle III

37. És el mateix mecanisme que prediquen els economistes actuals davant la crisi econòmica provocada per la pandèmia quan diuen que cal injectar diners a l'economia perquè es revifi.

i amb el col·lapse del sistema econòmic romà a occident. La plata, que era la moneda de les classes mitjanes i la que facilitava la fluïdesa del comerç, va caure en picat, i sols l'or es va anar mantenint. Com que no hi havia altres formes de diner (de crèdit o de deute), el dinamisme econòmic es va estancar.³⁸ I per adobar-ho, va arribar la pesta antonina, la gran pandèmia que va assolar l'Imperi a finals del segle II, i les importants pressions demogràfiques a les fronteres a partir del segle III. Com diria Eric Cline (2014), es va produir una tempesta perfecta de calamitats.

Així doncs, les exportacions de vins van cessar quan els mercats es van desestabilitzar. Ha estat una constant a Catalunya, per superar les condicions adverses de la seva agricultura de subsistència, que la població pagesa s'ha espavilat a produir vins per a l'exportació. Ara bé, això sols ha estat possible quan les condicions de mercat han estat favorables. Mentre no es donaven les possibilitats del comerç d'ultramar, l'agricultura del país li donava poca capacitat de càrrega.³⁹ De fet, justament aquesta dificultat l'ha esperonat a buscar altres solucions econòmiques. La necessitat de vendre uns productes per poder adquirir els que manquen ha impulsat a desenvolupar capacitats addicionals, a aprendre a dominar els mercats, a fer càlculs per obtenir els rendiments necessaris, a negociar amb gent forana, a navegar, a buscar llocs on comprar els aliments que no es produïen al país a preus favorables. Els romans van ser els primers a despertar aquesta manera de fer, i probablement ja van marcar una forma de reaccionar a les dificultats que s'ha mantingut en el temps. La resposta tan similar, d'especialització en la vinya, davant d'unes condicions econòmiques favorables al negoci del vi en el mercat d'ultramar, fa pensar que el caràcter que aquesta dedicació imprimeix a la societat del país ja es va començar a gestar en el període romà.

38. Juli Cèsar ja havia establert la prohibició d'acumular més de quinze mil denaris en moneda, fet que va ajudar a la desaparició de les companyies financeres que havien existit en època republicana.

39. Colomé *et al.*, 2010.

BIBLIOGRAFIA

- ACEMOGLU, Daron; ROBINSON, James A. (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. Nova York: Crown Business.
- ALFÖLDY, Géza (1991). *Fòrum* [Tarragona], núm. 8: *Tarraco*. [Edició traduïda de l'original de 1978]
- BADIA-MIRÓ, Marc; TELLO, Enric (2013). «An agency-oriented model to explain vine-growing specialization in the province of Barcelona (Catalonia, Spain) in the mid-nineteenth century». *Working Papers in Economics* [Barcelona: Universitat de Barcelona. Espai de Recerca en Economia], núm. 290.
- (2014). «Vine-growing in Catalonia: The main agricultural change underlying the earliest industrialization in Mediterranean Europe (1720-1939)». *European Review of Economic History*, núm. 18, p. 203-226.
- BELTRÁN LLORIS, Miguel (2008). «Las ánforas tarraconenses en el valle del Ebro y la parte occidental de la provincia Tarraconense». A: LÓPEZ, Albert; AQUILUÉ, Xavier (ed.). *La producció i el comerç de les àmfiores de la Província Hispania Tarraconensis: Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya. (Monografies; 8), p. 271-317.
- BINTLIFF, John (2014). «Mobility and proto-capitalism in the Hellenistic and early Roman Mediterranean». A: OLSHAUSEN, Eckhard; SAUER, Vera (ed.). *Mobilität in den Kulturen der antiken Mittelmeerwelt*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, p. 49-53.
- BOSERUP, Esther (1965). *The conditions of agricultural growth: The economics of agrarian change under population pressure*. Chicago: Aldine Publishing Co.
- CARR, Karen E. (2011). «The pottery from the rural survey». A: STONE, David L.; MATTINGLY, David John; BEN LAZREG, Nejib (ed.). *Leptiminus (Lamta) Report No. 3. The field survey*. Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology. (Supplementary Series; 87), p. 403-433.
- CARRERAS, Cèsar (2015). «Novedades en torno a la producción y distribución de las ánforas del Ager *Barcinonensis* (el Baix Llobregat)». A: MARTÍNEZ FERRERAS, Verónica (ed.). *La difusión comercial de las ánforas vinarias de Hispania Citerior Tarraconensis*. Oxford: Archaeopress. (Archaeopress Roman Archaeology; 4), p. 67-78.
- CLINE, Eric H. (2014). *1177 B.C.: The year civilization collapsed*. Princeton: Princeton University Press.
- COLOMÉ, Josep; CUCURELLA-JORBA, Montserrat; VALLS-JUNYENT, Francesc (2010). «Poblament i despoblament a la Catalunya vitícola (1760-1910)». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXI, p. 137-155.
- FERRER, Llorenç (2007). «Una revisió del creixement demogràfic de Catalunya en el segle XVIII a partir dels registres parroquials». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 20, p. 17-68.
- (2021). «La transició demogràfica primerenca de Catalunya: natalitat, mortalitat i migracions (segles XVIII i XIX)». *Recerques*, núm. 78, p. 27-96.
- FONTANA, Josep (2014). *La formació d'una identitat: Una història de Catalunya*. Vic: Eumo.
- GIRALT, Emili (2008). «La vinya i el vi durant l'edat moderna». A: GIRALT, Emili (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. III. Barcelona: Universitats dels Països Catalans: Fundació Catalana per a la Recerca, p. 297-460.

- GISBERT, Josep A. (2008). «La difusió de les àmfores de la Tarraconense a les zones perifèriques de l'imperi. L'altra perifèria». A: LÓPEZ, Albert; AQUILUÉ, Xavier (ed.). *La producció i el comerç de les àmfores de la Provincia Hispania Tarraconensis: Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya. (Monografies; 8), p. 383-399.
- GONZÁLEZ CESTEROS, Horacio (2015). «Hallazgos de productos tarraconenses en la frontera germana. Un mercado secundario». A: MARTÍNEZ FERRERAS, Verónica (ed.). *La difusión comercial de las ánforas vinarias de Hispania Citerior Tarraconensis*. Oxford: Archaeopress. (Archaeopress Roman Archaeology; 4), p. 205-220.
- GOROSTIDI, Diana; CLARIANA, Joan F. (2017). «Un grafito de *L. Herennius* procedente de Torre Llauder (Mataró, Barcelona)». *Ex Officina Hispana: Boletín*, núm. 8, p. 49-53.
- GUÀRDIA, M. (2019). «La fase d'abandonament del poblat ibèric del Puig del Castell de Samalús - Lauro». *Laietania*, núm. 20, p. 95-112.
- GUMMERUS, Herman Gregorius (1906). *Der römische Gutsbetrieb als wirtschaftlicher Organismus nach den Werken des Cato, Varro und Columella*. Leipzig: Dieterich. [2a reed., Aalen: Scientia Verlag, 1979]
- HOBSON, Matthew S. (2015). *The North African Boom: Evaluating economic growth in the Roman province of Africa Proconsularis (146 B.C. – A.D. 439)*. Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology. (Supplementary Series; 100).
- HONG, Sungmin; CANDELONE, Jean-Pierre; PATTERSON, Clair C.; BOUTRON, Claude F. (1994). «Greenland ice evidence of hemispheric lead pollution two millennia ago by Greek and Roman civilizations». *Science*, núm. 265, p. 1841-1843.
- JÁRREGA, Ramon (2016). «Personajes foráneos en la epigrafía de las ánforas Pascual 1 y Oberaden 74. Aproximación a los cambios en la gestión de la producción vinaria en la Hispania Citerior en época de Augusto». *Dialogues d'Histoire Ancienne*, vol. 42, núm. 2, p. 155-190.
- JÁRREGA, Ramon; COLOM, Enric (2019). «El comerç del vi laietà procedent del Maresme cap a Itàlia en època romana». *Laietania*, núm. 20, p. 147-156.
- JÁRREGA, Ramon; PREVOSTI, Marta (2011). «*Figlinae tarraconenses*. La producció ceràmica a l'ager Tarraconensis». A: PREVOSTI, Marta; GUITART, Josep (dir.). *Ager Tarracoensis 2: El poblament / The population*. Tarragona: ICAC; Barcelona: IEC. (Documenta; 16), p. 455-489.
- KEAY, Simon (2006). «The early Roman towns of Tarraconensis: A discussion». A: ABAD, Lorenzo; KEAY, Simon; RAMALLO, Sebastián (ed.). *Early Roman towns in Hispania Tarraconensis*. Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology. (Supplementary Series; 62), p. 223-237.
- KEHOE, Dennis. P. (1984). «Private and imperial management of Roman Estates in North Africa». *Law and History Review*, vol. 2, núm. 2, p. 241-263.
- (2007). *Law and the rural economy in the Roman Empire*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- (2013). «The State and production in the Roman agrarian economy». A: BOWMAN, Alan; WILSON, Andrew (ed.). *The Roman agricultural economy: Organization, investment, and production*. Oxford: Oxford University Press. (Oxford Studies on the Roman Economy), p. 33-53.

- KNAPP, A. Bernard; MANNING, Sturt W. (2016). «Crisis in context: The end of the late Bronze Age in the Eastern Mediterranean». *American Journal of Archaeology*, vol. 120, núm. 1, p. 99-149.
- MARTÍN I OLIVERAS, Antoni (2012). «Anàlisi tecnofuncional d'estructures productives i vitivinícoles d'època romana. Identificació i localització a Catalunya de fosses de maniobra de premses de biga amb contrapès tipus *arca lapidum*». *Pyrenae*, vol. 43, núm. 2, p. 59-98.
- (2015). *Arqueologia del vi a l'època romana: Del cultiu al consum. Marc teòric i epistemològic*. Barcelona: Societat Catalana d'Arqueologia. [Premi d'Arqueologia Memorial Josep Barberà i Farràs, 12a edició]
- MARTÍN I OLIVERAS, Antoni; MARTÍN-ARROYO, Daniel J.; REVILLA, Víctor (2017). «The wine economy in Roman Hispania. Archaeological data and modellization». A: REMESAL, J. (ed.). *Economía romana: Nuevas perspectivas*. Barcelona: Universitat de Barcelona. (Instrumenta; 55), p. 189- 237.
- MARTÍN I OLIVERAS, Antoni; REVILLA, Víctor; CARRERAS, Cèsar; REMESAL, José (2020). «Viticulture and demography in the Laetanian region (*Hispania Citerior Tarracoenensis*), 1st c. BC - 3rd c. AD». A: LIMBERGEN, Dimitri van; MARÉCHAL, Sadi; De CLERCQ, Wim (ed.). *The resilience of the Roman Empire: Regional case studies on the relationship between population and food resources*. Oxford: BAR. (BAR International Series; 3000), p. 47-69.
- MATTINGLY, David John (1997). «Africa: A landscape of opportunity?» A: MATTINGLY, David John (ed.). *Dialogues in Roman Imperialism*. Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology. (Supplementary Series; 23), p. 117-139.
- MATTINGLY, David John; HITCHNER, Robert Bruce (1995). «Roman Africa: An archaeological review». *Journal of Roman Studies*, núm. 85, p. 165-213.
- MAYER, Marc (1991). «La història de Barcelona segons els escriptors clàssics». A: SOBREQUÉS, Jaume (dir.). *Història de Barcelona*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 239-270.
- (2015). «¿Propiedades de los *Minicii Natales* de *Barcino* en África?». A: RUGGERI, Paola (ed.). *L'Africa romana*. Roma: Carocci, p. 1511-1520.
- MIRÓ, Jordi (1988). *La producción de ánforas romanas en Catalunya*. Oxford: BAR. (BAR International Series; 473).
- NADAL, Jordi (1991). «La indústria cotonera». A: NADAL, Jordi; MALUQUER DE MOTES, Jordi; SUDRIÀ, Carles; CABANA, Francesc (dir.). *Història econòmica de la Catalunya contemporània*. Vol. 3. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 13-85.
- (2003). *Atlas de la industrialización de España 1780-2000*. Barcelona: Crítica.
- NADAL, Jordi; BENAUL, Josep Maria; SUDRIÀ, Carles (dir.) (2012). *Atlas de la industrialització de Catalunya, 1750-2010*. Barcelona: Vicens-Vives.
- OLESTI, Oriol (2006). «Propietat de la terra i elits locals. L'exemple de l'ager *Barcinonensis*». *Laietania*, núm. 16, p. 163-175.
- PARKER, Allan John (1992). *Ancient shipwrecks of the Mediterranean and the Roman provinces*. Oxford: BAR. (BAR International Series; 580).
- PENA, María José (1998). «Productores y comerciantes de vino layetano». A: *2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana: El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i co-*

- merç al Mediterrani occidental*. Badalona: Museu de Badalona. (Monografies Badaloneses; 14), p. 305-318.
- PONS, Jordi (1994). *Territori i societat romana a Catalunya dels inicis al baix Imperi*. Barcelona: Edicions 62.
- PREUNKERT, Susanne; MCCONNELL, Joseph R.; HOFFMANN, Helene; LEGRAND, Michel; WILSON, Andrew I.; ECKHARD, Sabine; STOHL, Andreas; CHELLMAN, Nathan J.; ARIENZO, Monica M.; FRIEDRICH, Ronny (2019). «Lead and antimony in basal ice from Col du Dome (French Alps) dated with radiocarbon: A record of pollution during Antiquity». *Geophysical Research Letters* [en línia], vol. 46, núm. 9, p. 4953-4961. <<https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-02410052/document>> [Consulta: 15 gener 2022].
- PREVOSTI, Marta (2005). «L'època romana». A: GIRALT, Emili; SALRACH, Josep Maria (ed.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. I: *Antiguitat*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- (2009). «L'arqueologia del vi a l'àrea costanera de la Tarraconense: una reflexió». A: PREVOSTI, Marta; MARTÍN I OLIVERAS, Antoni (ed.). *El vi tarraconense i laietà: ahir i avui. Actes del simpòsium*. Tarragona: ICAC. (Documenta; 7), p. 249-259.
- (2010). «Els grans canvis del poblament a Catalunya, de la protohistòria a l'antiguitat». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXI, p. 45-76.
- (2011a). «El sistema econòmic dels establiments de l'ager Tarraconensis». A: PREVOSTI, Marta; GUITART, Josep (dir.). *Ager Tarraconensis 2: El poblament / The population*. Tarragona: ICAC; Barcelona: IEC. (Documenta; 16), p. 405-454.
- (2011b). «Instal·lacions oleícoles y vinícolas estudiadas en el marco del proyecto *ager Tarraconensis* (PAT)». A: NOGUERA, José Miguel; ANTOLINOS, Juan Antonio (ed.). *De vino et oleo Hispaniae: AnMurcia*, núm. 27-28, p. 97-111.
- PREVOSTI, Marta; CLARIANA, Joan F. (2007). «El taller ceràmic de Torre Llauder (Mataró, El Maresme)». *Pottery Workshops and Agricultural Productions: Studies of the Rural World in the Roman Period*, núm. 2, p. 47-68.
- REMESAL, José (1995). «El sistema annonario como base de la evolución económica del imperio romano». A: HAKENS, Tony; MIRÓ, Marta (ed.). *Le commerce maritime romain en Méditerranée occidentale*. Estrasburg: PACT Belgium. (PACT; 27), p. 369-390.
- REMESAL, José; REVILLA, Víctor (1991). «Weinamphoren aus Hispania Citerior und Gallia narbonensis in Deutschland und Holland». *Fundberichte aus Baden-Württemberg*, núm. 16, p. 389-439.
- REVILLA, Víctor (1993). *Producción cerámica y economía rural en el bajo Ebro en época romana: El Alfar de l'Aumedina, Tivissa*. Barcelona: Universitat de Barcelona. (Instrumenta; 1)
- (2008). «La producció anfòrica en el sector meridional de Catalunya: pràctiques artesanals, viticultura y representacions culturals». A: LÓPEZ, Albert; AQUILUÉ, Xavier (ed.). *La producció i el comerç de les àmfores de la Província Hispania Tarraconensis: Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya. (Monografies; 8), p. 189-226.
- RIERA, Santiago; MIRAS, Yannick; GIRALT, Santiago R.; SERVERA, Gabriel (2010). «Evolució del paisatge vegetal al Camp de Tarragona: estudi pol·línic de la seqüència sedi-

- mentològica procedent de l'aiguamoll de la Sèquia Major (la Pineda, Vila-seca)». A: PREVOSTI, Marta; GUITART, Josep (dir.). *Ager Tarraconensis 1: Aspectes històrics i marc natural / Historical aspects and natural setting*. Tarragona: ICAC; Barcelona: IEC. (Documenta; 16), p. 163-172.
- RODÀ, Isabel; ROYO, Hernando (2014). «*Lucius Herennius Optatus, fabricante de tegulae*». A: CABALLOS, Antonio; MELCHOR, Enrique (ed.). *De Roma a las provincias: Las élites como instrumento de proyección de Roma*. Sevilla: Universidad de Sevilla, p. 313-340.
- ROSAFIO, Pasquale (1994). «Slaves and coloni in the Villa System». A: CARLSEN, Jesper; ØRSTED, Peter; SKYDSGAARD, Jens Eric (ed.). *Landuse in the Roman Empire*. Roma: L'Erma di Bretschneider, p. 145-158.
- ROULAND, Norbert (1979). *Pouvoir politique et dépendance personnelle dans l'Antiquité romaine: Genèse et rôle des rapports de clientèle*. Brussel·les: Latomus. Revue d'Études Latines. (Latomus; 166)
- SALLER, Richard P. (1982). *Personal patronage under the early Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SCHEIDEL, Walter (2008). «In search of Roman economic growth». *Princeton/Stanford Working Papers in Classics*, núm. 060808, p. 1-34.
- SCILLANO, Martine (2008). «Amphores de Tarraconaise: nouvelles découvertes sur le littoral de Gaule Méridionale». A: LÓPEZ, Albert; AQUILUÉ, Xavier (ed.). *La producció i el comerç de les àmfores de la Provincia Hispania Tarraconensis: Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya. (Monografies; 8), p. 353-381.
- TCHERNIA, André (1986). *Le vin de l'Italie romaine*. Roma: École Française de Rome.
- VALLS-JUNYENT, Francesc (2004). *La Catalunya atlàntica: Aiguardent i teixits a l'arrendada industrial catalana*. Vic: Eumo.
- (2016). «Els debats entorn dels orígens setcentistes de la industrialització catalana». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. xxvii, p. 235-260.
- VERRIÉ, Frederic Pau (1992). «Luci Minici Natal». A: *Roma a Catalunya*. Barcelona: Institut Català d'Estudis Mediterranis, p. 164-167.
- VILAR, Pierre (1964-1968). *Catalunya dins l'Espanya moderna: Recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*. Barcelona: Edicions 62. 4 v.
- (1974). «La Catalunya industrial: reflexions sobre una arrendada i sobre un destí». *Recerques*, núm. 3, p. 7-22.
- WALLACE-HADRILL, Andrew (ed.) (1989). *Patronage in Ancient Society*. Londres; Nova York: Routledge.

